

EMIL MARZEC

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

emil.marzec@student.uj.edu.pl

Człowiek i czas. John Brown v. system polityczny Stanów Zjednoczonych

The Man and the Time. John Brown v. the Political System of the United States

John Brown, a radical abolitionist and fierce opponent of slavery, emerged as one of the most controversial figures of 19th-century America. His activities – from the violent clashes in Kansas to the raid on Harpers Ferry – reflected the growing tensions between the North and the South. Although regarded by many as a fanatic, his martyrdom elevated him to the status of a symbol of the struggle for equality and the universal freedom of all people. This paper, through an analysis of Brown's life, motivations, and goals, presents his actions as both a consequence and a catalyst of the deepening political crisis in the United States during the antebellum period. Particular attention is given to the role Brown played in shaping the political and social consciousness of the era, both in the North and in the South.

Keywords

abolitionism, slavery, Harpers Ferry, Bleeding Kansas, United States, John Brown

John Brown, radykalny abolicjonista i przeciwnik niewolnictwa, stał się jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci XIX-wiecznej Ameryki. Jego działalność – od walk w Kansas po atak na Harpers Ferry – ukazywała rosnące napięcia między Północą a Południem. Choć uważany był przez wielu za fanatyka, to jego męczeńska śmierć nadała mu status symbolu walki o równość i wolność wszystkich ludzi. Artykuł poprzez analizę życia Johna Browna, jego motywacji i celów, przedstawia jego działania jako z jednej strony skutek, a z drugiej przyczynę pogłębiania się kryzysu politycznego XIX-wiecznych Stanów

Zjednoczonych. Szczególną uwagę poświęcono także roli Browna jaką odegrał w ówczesnej świadomości społecznej i politycznej zarówno na Północy, jak i na Południu.

Słowa kluczowe

abolicjonizm, niewolnictwo, Harpers Ferry, Bleeding Kansas, Stany Zjednoczone, John Brown

.....

„John Brown's body lies a mouldering in the grave;
His soul's marching on!”

– *John Brown's Body*, 1861

Wydarzenia z Harpers Ferry z października 1859 wstrząsnęły społeczeństwem Stanów Zjednoczonych. Właśnie wtedy radykalny abolicjonista John Brown postanowił wzniecić dokładnie przygotowane powstanie. Brown był człowiekiem wyjątkowo ambitnym, a jednocześnie bardzo religijnym i pryncypialnym. Wierzył, że „zbrodnie tego winnego kraju nie zostaną zmasane inaczej, jak tylko przez rozlew krwi”¹. Choć jego plan zawiódł, a on sam został pojmany, osądzony i powieszony, to właśnie męczeństwo zapewniło mu nieśmiertelność. Warto się odnieść do słów Matthie Griffith: „Jeśli Brown zostanie powieszony, szubienica będzie święta niczym krzyż”², okazały się one niemal prorocze, szczególnie w kontekście wojny secesyjnej, która wybuchła kilkanaście miesięcy później.

Już od czasów Bleeding Kansas John Brown wzbudzał skrajne emocje. Dla jednych był szaleńcem, fanatykiem i terrorystą – jak określano go na Południu, dla innych zaś „przyjacielem i męczennikiem sprawiedliwości”³, jednak co najważniejsze – był pierwszym białym Amerykaninem, który gotów był umrzeć w imię wolności dla czarnoskórych. Jego czyn przekroczył granicę protestu i przyjął formę zbrojnej rewolty.

John Brown jest postacią dobrze opracowaną w amerykańskiej literaturze, lecz niemal zupełnie nieznaną w Polsce. Wzmianki o nim pojawiają się m.in. we *Wrzasku Rebeliantów. Historii geniusza wojny secesyjnej* Samuela C. Gwynne'a i *Battle Cry of Freedom. Historii wojny secesyjnej* Jamesa M. McPhersona. Obecnie w Stanach Zjednoczonych czołowymi badaczami jego życia są David S. Reynolds i Brian

¹ Franklin Benjamin Sanborn, *John Brown, liberator of Kansas and Virginia. Life and Letters*. Cedar Rapids, Iowa: The Torch Press, 1910, s. 620, [w:] <https://tile.loc.gov/storage/services/public/gdcmassbookdig/johnbrown-liberat00sanb/johnbrownliberat00sanb.pdf> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

² R. W. Emerson, *Journals of Ralph Waldo Emerson with annotations*, red. Edward Waldo Emerson i Waldo Emerson Forbes. Boston and New York: Houghton and Mifflin Co., 1908, s. 253, [w:] <https://archive.org/details/cu31924021990282/mode/2up> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

³ F. Douglass, *Life and Times of Frederick Douglass*, Park Publishing Co., Hartford. Connecticut 1881, s. 348–349, [w:] <https://www.gutenberg.org/ebooks/71893> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

McGinty, lecz warto także wspomnieć o istotnej biografii Browna autorstwa Williama Edwarda Burghardta Du Bois z 1909.

Celem artykułu jest przedstawienie abolicjonisty, którego działania były preludivum do wojny secesyjnej. W świadomości i pamięci Amerykanów zapisał się jako postać niejednoznaczna. Wizerunek Browna ewoluował od szaleńca do tragicznego złożonego bohatera. Jego śmierć była impulsem do zmian, nie tylko w mentalności podzielonego społeczeństwa lat 50. XIX wieku, lecz także w amerykańskim prawie. Niezwykłość Johna Browna polega na tym, że jego legenda nie zanikła po wojnie secesyjnej, lecz wciąż jest żywa. Stał się ikoną w walce o równość społeczną, żył w myśli politycznej Malcolma X, Howarda Zinna i wciąż żyje, choćby w filozofii Cornela Westa. „Osawatomie Brown”⁴ w omawianym kontekście staje się szczególnie interesującym przypadkiem w badaniach nad pamięcią zbiorową, mitotwórstwem i bohaterstwem (lub szaleństwem).

Ojcowie założyciele zakładali, że instytucja niewolnictwa w nowo powstałych Stanach Zjednoczonych z czasem ulegnie naturalnemu wygaszeniu, a w konsekwencji wymarcu. Przekonanie to miało pewne podstawy: przemysł stawał się coraz ważniejszym elementem gospodarki, a rozwijające się osady i miasteczka w północno-zachodnich częściach kraju wykazywały coraz mniejszą akceptację dla niewolniczej pracy⁵. Społeczeństwo pogranicza (*frontier*), silnie ukształtowane przez wartości kwakrowskie i purytańskie, funkcjonowało w etosie pracy własnych rąk oraz w wierze w równość wszystkich ludzi. Świadczy o tym fakt, że poza Nowym Jorkiem i Waszyngtonem, to właśnie wokół Wielkich Jezior znajdowało się najwięcej punktów pomocy i kryjówek związanych z koleją podziemną, a ilość szlaków ucieczek była tam zdecydowanie najliczniejsza⁶.

Niewolnictwo jednak nie wszędzie spotykało się ze sprzeciwem. Na Południu było ono postrzegane nie tylko jako podstawa systemu gospodarczego, opartego na produkcji bawełny, tytoniu i cukru, lecz także jako rdzeń porządku społecznego i naturalny element regionu. Warto odnieść się do słów senatora z Karoliny Południowej, Jamesa H. Hammonda „We wszystkich systemach społecznych musi istnieć klasa wykonująca podrzędne obowiązki, wykonująca żmudne prace życia codziennego. To znaczy – klasa cechująca się niskim poziomem intelektu i niewielkimi umiejętnościami. Jej cechy to siła, uległość, wierność”⁷. Fanatyczny, lecz bardzo popularny ideolog Południa George Fitzhugh wyrażał się o czarnoskórych w podobnym tonie. W swoim monumentalnym dziele *Sociology for the South, or the Failure of Free Society* potępiał północny kapitalizm, który wyzyskuje robotników. Wskazywał, że „My, posiadacze niewolników, musimy odwołać się do niewolnictwa tradycyjnego – najstarszej, najlepszej i najpowszechniejszej formy socjalizmu”⁸ oraz „Ateńska demokracja nie byłaby odpowiednia dla mu-

⁴ *Ibidem*, s. 79.

⁵ S. B. Oates, *Lincoln*, tłum. Michał Ronikier, PIW, Warszawa 1990, s. 59–60.

⁶ Wilburd Henry Siebert, „Underground” routes to Canada. Showing the Lines of Travel of Fugitive Slaves. Gloucester, Mass., 1898, [w:] <https://archive.org/details/x998758238805867> (dostęp 24.05.2025).

⁷ James Henry Hammond, *Mud Sill Speech*. Waszyngton, 4 marca 1858, [w:] <https://teachingamericanhistory.org/document/mud-sill-speech/> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁸ George Fitzhugh, *Sociology for the South, or the Failure of Free Society*. Richmond, Virginia: A. Morris Publisher, x1854, xs.x72, [w:] <https://books.google.pl/books?id=HjJLAAAYAAJ&printsec=frontcover&source=>

rzyńskiego narodu, tak samo jak rządy oparte wyłącznie na prawie nie wystarczą w przypadku pojedynczego Murzyna. Jest on jedynie dorosłym dzieckiem i musi być traktowany jak dziecko, a nie jak obłąkany czy przestępca⁹. Nie jest to odosobniony przykład, lecz pokazuje jak bardzo niewolnictwo było silnie uzasadniane ekonomicznie i społecznie, a nawet – przez część plantatorów – moralnie i religijnie. Przejawiający się w ówczesnym myśleniu paternalizm¹⁰ był jednym z powodów, dlaczego czarnoskórzy nie byli traktowani z należytą każdemu człowiekowi powagą, nie tylko na Południu. Sytuacja na Północy nie reprezentowała się znacząco lepiej¹¹.

Choć w stanach wolnych czarnoskórzy mieli zagwarantowane niektóre prawa osobiste, chronił ich *habeas corpus* (w wielu stanach łamany przez samą instytucję niewolnictwa!), to biała ludność nie była wolna od uprzedzeń, co przejawiało się uniemożliwianiem czarnoskórym zgromadzeń, swobodnej podróży, odmawianiem im prawa do edukacji, służby wojskowej i powszechną segregacją¹². Niemniej to właśnie na Północy narodził się ruch abolicyjny, który jednak do lat 50. XIX wieku sprowadzał się znacznie bardziej do słów niż czynów. Nawet jeden z założycieli gazety *The Liberator* i tak zwany „angry abolitionist”¹³ William Lloyd Garrison do końca procesu Johna Browna, którego czyny określił mianem „złudnych, dzikich i najwyraźniej obłąkanych”¹⁴, opowiadał się za perswazją i apelowaniem do moralności niż zbrojną walką o wyzwolenie wszystkich czarnoskórych. „Będę surowy jak prawda i nieugięty jak sprawiedliwość [...] Nie cofnę się ani o cal i wszyscy mnie usłyszą”¹⁵ – to spisane słowa Garrisona, będące wstępem pierwszego egzemplarza gazety. Choć całym sercem wspierał ideę abolicjonizmu, nigdy nie odważył się działać zbrojnie. Dopiero egzekucja Browna zmieniła jego opinię. Garrison dobrze reprezentuje poglądy abolicyjnych i republikańskich elit – tak dla zniesienia niewolnictwa, nie dla walki zbrojnej. Były ku temu trzy zasadnicze powody – pierwszym była oczywiście legalność takich działań. Wystąpienie przeciwko niewolnictwu było wystąpieniem przeciwko prawu federalnemu, ponieważ rząd w Waszyngtonie niewolnictwo uznawał. Drugim było omówione wcześniej postrzeganie żyć czarnoskórych jako mniej wartościowych, niż białych. Trzecim zaś niechęć do prowokowania południowych radykałów, którzy kontrolowali wiele miejsc w Senacie i przez zdecydowaną większość okresu *antebellum* – Sąd Najwyższy¹⁶.

gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q=child&f=false [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁹ *Ibidem*, s. 83.

¹⁰ H. McGary, B. E. Lawson et al., *Between Slavery and Freedom: Philosophy and American Slavery*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1992, s. 20–23.

¹¹ J. R. Barclay, *The Mark of Slavery: Disability, Race, and Gender in Antebellum America*, University of Illinois Press, Champaign, 2021, s. 95–102.

¹² J. Archer, *Angry Abolitionist: William Lloyd Garrison*, Julian Messner, New York 1969, s. 5.

¹³ *Ibidem*, s. 19

¹⁴ William Lloyd Garrison, *The Liberator*, 21 października 1859, [w:] <https://www.digitalcommonwealth.org/search/commonwealth:5h742m22k> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

¹⁵ William Lloyd Garrison, *The Liberator*, 1 stycznia 1831, [w:] <https://fair-use.org/the-liberator/1831/01/01/the-liberator-01-01.pdf> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

¹⁶ J. Archer, *op. cit.*, s. 20–58.

Wstępem do schyłkowego okresu epoki *antebellum*, jest *Fugitive Slave Act*, który stał się najbardziej kontrowersyjnym elementem Kompromisu z 1850. Prawa w nim zawarte nie tylko nakładały obowiązek schwytania każdego zbiegłego niewolnika przez władze lokalne (nawet w wolnych stanach), lecz także pozwalały na zwrócenie go właścicielowi bez odpowiedniego procesu. W *Fugitive Slave Bill* przewidziano także kary dla osób, które „świadomie i celowo blokują, utrudniają lub powstrzymują”¹⁷ zatrzymania szukających wolności czarnoskórych. Był to jednak ostatni tak znaczący akt prawny w kwestii niewolnictwa. Lata 50. XIX wieku to także okres polaryzacji i radykalizacji amerykańskiego społeczeństwa w kwestii niewolnictwa. Bez wątpienia skutkiem, a jednocześnie impulsem do dalszego pogłębiania się konfliktów w podzielonym społeczeństwie było Bleeding Kansas.

Konflikt mający miejsce na Terytoriach Kansas i Nebraski w latach 1854–1859 był pierwszym wydarzeniem, które tak wyraźnie wstrząsnęło Ameryką od wojny 1812 roku. Zasada suwerenności ludowej¹⁸ (choć znana od czasów Waszyngtona) zaproponowana przez Stephena Douglasa wywołała skandal. Douglasowi udało się doprowadzić do sytuacji, w której mieszkańcy Terytoriów Kansas i Nebraski mogli sami zdecydować, czy pozwolą na niewolnictwo na swoim obszarze. Propozycja ta łamała Kompromis z Missouri, który od 1820 roku zakazywał niewolnictwa na terenach położonych na północ od równoleżnika 36°30'. Abraham Lincoln stanowczo potępił tę decyzję, argumentując, że tak fundamentalna kwestia jak niewolnictwo nie może być rozstrzygana w drodze głosowania¹⁹. Do referendum jednak doszło, co doprowadziło do quasi-wojny domowej pomiędzy osadnikami z Północy, a proniewolniczymi mieszkańcami wspartymi przez *border ruffians* z Missouri na obszarze nowych terytoriów włączonych do Unii.

John Brown także przybył do Kansas i właśnie tam po raz pierwszy dał się poznać jako człowiek czynu, organizując zbrojne akcje przeciwko zwolennikom niewolnictwa, w tym najbardziej kontrowersyjny najazd na Pottawatomie Valley w maju 1856 roku. Jak sam pisał kilka lat po tych wydarzeniach: „These men are all talk; What is needed is action! — action!”²⁰. Na tym tle John Brown wyrastał na postać skrajną, lecz ideowo konsekwentną²¹. Dla wielu był szaleńcem, lecz dla innych – prorokiem. Jego radykalizm polegał nie tylko na gotowości do przemocy, ale przede wszystkim na absolutyzmie moralnym – przekonaniu, że niewolnictwo to zbrodnia, wobec której jakiegokolwiek kompromisy są niedopuszczalne.

Warto zaznaczyć, że nie tylko John Brown w zmieniających amerykańską rzeczywistość latach 50. XIX wieku stawał się coraz bardziej radykalny. Również

¹⁷ *Fugitive Slave Bill*, 1850, [w:] <https://daily.jstor.org/the-fugitive-slave-act-of-1850-annotated/> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

¹⁸ Popular sovereignty – zasada, według której władza państwowa pochodzi od ludu. Oznacza to, że to obywatele mają ostateczne prawo decydowania o kształcie rządów i sposobie sprawowania władzy – rządzący działają za zgodą społeczeństwa.

¹⁹ S. B. Oates, *op. cit.*, s. 161–166.

²⁰ W. P. Garrison, *William Lloyd Garrison, 1805–1879; the story of his life told by his children*, Boston-New York-Houghton, Mifflin and Company, 1895, s. 486, [w:] <https://archive.org/details/williamlloydgarr0003garr/mode/2up> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

²¹ D. S. Reynolds, *John Brown, Abolitionist: The Man, Who Killed, Sparked the Civil War and Seeded Civil Rights*, Alfred A. Knopf, New York 2005, s. 138–151.

wielu jemu współczesnych, szczególnie czarnoskórych abolicjonistów, takich jak Martin Delaney, Harriet Tubman, czy też Frederick Douglass zaczynało dostrzegać, że konflikt o niewolnictwo nie zakończy się na słowach. O samym Kansas natomiast pisano:

„Struggling with the foes who surround her, Lo! she implores you to stay her!
Will you to slavery betray her? Hurrah! Swear that you'll never betray her;
Kansas shall yet be free!”²²

Abraham Lincoln w swojej mowie *House Divided* wygłoszonej w 1857 także odniósł się do Kansas i wykazał, że kwestia niewolnictwa musi być ostatecznie rozwiązana, choć – w przeciwieństwie do Browna i Douglassa – nie przewidywał jeszcze rozpadu Unii.

„Dom podzielony sam w sobie nie może się ostać. Wierzę, że ten rząd nie może trwale przetrwać, będąc [...] w połowie oparty na niewolnictwie [...]. Albo przeciwnicy niewolnictwa powstrzymają jego dalsze rozszerzanie i umieszczą je tam, gdzie opinia publiczna będzie przekonana, że zmierza ono ku ostatecznemu wygaszeniu; albo jego zwolennicy będą je umacniać, aż stanie się legalne we wszystkich stanach – zarówno starych, jak i nowych – na Północy, jak i na Południu”²³.

Mając na uwadze wszystkie realia lat 50. XIX wieku, warto zauważyć, że działalność Johna Browna, niezależnie czy w Kansas, czy w Harpers Ferry nie była wyłącznie jednostkowym wybrykiem fanatyka, jak chcieli go widzieć jego przeciwnicy, lecz symptomem głębszego kryzysu wartości i całego systemu politycznego Stanów Zjednoczonych. Aby zrozumieć, kim był człowiek, który w Harpers Ferry postanowił wystąpić przeciwko „najbardziej nieuzasadnionej wojnie przeciwko ludzkości”²⁴, należy przyjrzeć się jego życiorysowi – od pierwszych lat aż po moment radykalizacji.

John Brown urodził się 9 maja 1800 roku w Torrington (Connecticut). Jego ojcem był Owen Brown, a matką Ruth Mills. Obaj dziadkowie młodego Johna – zarówno Gideon Mills, jak i John Brown Sr. – byli oficerami podczas wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Przyszły abolicjonista wychował się w rodzinie o silnym poczuciu historycznej tożsamości. Owen Brown w swoim pamiętniku zapisał: „John was born, one hundred years after his great-grandfather. Nothing else very uncommon”²⁵. Sama postać ojca Johna zasługuje na szczególną uwagę. Owen był człowiekiem o poglądach liberalnych – traktował rdzennych mieszkańców Ameryki jak równych sobie, podobnie odnosił się do czarnoskórych. Było to szczególnie znaczące, ponieważ już w 1805 roku rodzina Brownów przeniosła się do Hudson Township w stanie Ohio, na skraju Alleghenów – wówczas obszaru

²² D. W. Wilder, *The Annals of Kansas. New edition 1541–1885*, Topeka, Kansas: T. Dwight Thacher, Kansas Publishing House, 1886, s. 138, [w:] <https://archive.org/details/annalsofkansas00wild/mode/2up> (dostęp 24.05.2025).

²³ A. Lincoln, *House Divided*, 1857, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/history-resources/spotlight-prima-ry-source/house-divided-speech-ca-1857-1858> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

²⁴ J. Brown, *Provisional Constitution and Ordinances for the People of the United States*, 1858, [w:] <https://www.docsteach.org/documents/document/provisional-constitution-and-ordinances-for-the-people-of-the-unit-ed-states-written-by-john-brown> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

²⁵ F. B. Sanborn, *op. cit.*, s. 7 (dostęp 24.05.2025).

słabo zaludnionego, dzikiego, zamieszkiwanego przez społeczności indiańskie. Brownowie zajmowali się tam prowadzeniem garbarni, rolą oraz hodowlą bydła.

Spśród wszystkich wydarzeń z dzieciństwa Johna jedno jest szczególnie znaczące. Podczas wojny z Wielką Brytanią w 1812 roku, jako dwunastoletni chłopiec, John pomagał w dostarczaniu bydła dla oddziałów amerykańskich. Podczas jednej z takich wypraw – przez terytorium Michigan do Detroit – zatrzymał się w domu, w którym służył czarnoskóry chłopiec w podobnym mu wieku. Choć gospodarz był dla Johna uprzejmy, to na jego oczach brutalnie pobił swojego służącego łopata. Chłopiec ten – jak wspominał później Brown – wykazywał się „licznymi, drobnymi czynami życzliwości”²⁶. John nie rozumiał wtedy, dlaczego został on tak potraktowany. Nie wiedziało tego również niemal półtora miliona innych zniewolonych czarnoskórych w całym kraju, którzy każdego dnia doświadczali podobnej przemocy²⁷. Ich liczba do 1860 roku zwiększyła się ponad dwukrotnie.

W 1819 roku John Brown rozpoczął naukę w szkole wielbego Mosesa Hallocka w stanie Massachusetts. Uznawany był za zdolnego ucznia – znał liczne fragmenty Biblii, które potrafił cytować z pamięci, a co istotniejsze, wykazywał dojrzałe rozumienie otaczającego go świata. Już w młodości czytał biografie Napoleona Bonaparte i Olivera Cromwella, odnajdując w nich wzory przywództwa, które bez wątplenia wpłynęły na jego dalsze życie.

Podczas pobierania nauk poślubił Dianthe Lusk, córkę gospodyni, u której mieszkał. Z tego małżeństwa tego narodziło się siedmioro dzieci. Będzie z nią aż do jej śmierci w 1832, po której ponownie się ożeni, tym razem z Mary Ann Day. Okres ten W.E.B. Du Bois określa mianem *Wanderjahre* – lat wędrówki i duchowego kształtowania się przyszłego abolicjonisty. Trafność tej metafory polega na ukazaniu Browna jako postaci poszukującej – nie tylko miejsca w społeczeństwie, lecz także sensu istnienia i moralnego przeznaczenia. W tamtym czasie nikt nie mógł przypuszczać, że ten „wysoki, spokojny i poważny”²⁸ młody człowiek stanie się w przyszłości jednym z najbardziej rozpoznawalnych i kontrowersyjnych bohaterów walki o zniesienie niewolnictwa w historii Stanów Zjednoczonych.

Po porzuceniu formalnej edukacji Brown skoncentrował się na pracy. Od 1823 roku zajmował się hodowlą bydła, garbarstwem, rolnictwem, a także doręczaniem poczty. Na jego postawę silny wpływ wywarł David Hudson – założyciel Hudson Township – przedsiębiorca i znany abolicjonista, który był znany Brownowi jeszcze z dzieciństwa. Hudson był także lokalnym autorytetem religijnym²⁹. W ogóle wiara w życiu Johna Browna odgrywała szczególną rolę. W młodości był członkiem Kościoła Kongregacyjnego, z którego jednak zrezygnował w 1840. Jego duchowość była złożona: silnie zakorzeniona w *Starym Testamencie*, bez wątplenia – jak wielu ówczesnych Amerykanów – był zaznajomiony z myślą kwakrów i kalwinistów, czerpał także z doktryn purytanizmu. Te nurty wywarły największy wpływ na jego system wartości. W okresie *Wanderjahre* Brown

²⁶ W.E.B. Du Bois, *John Brown*, George W. Jacobs & Co., Philadelphia 1909, s. 26, [w:] <https://cominsitu.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/02/w-e-b-du-bois-john-brown.pdf> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, s. 28.

²⁹ J. F. Caccamo, *The Story of Hudson, Ohio*, Hudson, Ohio: Friends of the Hudson Library Inc., 1995.

doświadczał głębokiego wewnętrznego konfliktu. Z jednej strony czuł się spełniony jako ojciec i członek wspólnoty, z drugiej jednak przeżywał duchowy niepokój, być może związany z poczuciem, że nie przekazał swoim dzieciom wystarczająco silnej wiary lub nie był wystarczająco dobrym ojcem, ale być może także z rosnącą świadomością niesprawiedliwości, jaką stanowi niewolnictwo³⁰. Brown wierzył w przeznaczenie i prorocze powołanie, co ukształtowało jego myślenie na wiele lat. Prawdopodobnie na tym etapie zaczął postrzegać siebie nie tylko jako ojca, obywatela czy farmera, lecz jako człowieka powołanego do wypełnienia boskiej misji. W jego rozumieniu było to zadanie podobne do ról biblijnych patriarchów Abrahama czy Mojżesza, lecz skierowane nie do narodu wybranego, lecz do uciśnionych i zniewolonych. Warto dodać, że w garbarni Browna znajdowała się kryjówka, w której od 1825 roku ukrywał zbiegłych niewolników zmierzających do Kanady. Według różnych szacunków, do 1854 roku Brown pomógł w ten sposób nawet dwóm i pół tysiącom osób uciekającym przez kolej podziemną³¹. Ta działalność była przejawem głęboko zakorzenionego poczucia sprawiedliwości i bezinteresownego obowiązku moralnego. Zaproponował nawet założenie szkoły dla czarnoskórych w Hudson Township w 1828. Jak pisał o nim Du Bois: „To był jeden z tych głębszych, prawdziwszych ludzi, choć jeszcze nie w pełni ukształtowany”³².

W liście do syna Johna Jr., z sierpnia 1854, Brown pisał: „Jeśli Ty lub ktokolwiek z mojej rodziny zamierza udać się do Kansas lub Nebraski z zamiarem pomocy w pokonaniu Szatana i jego legionów, nie mam nic przeciwko [...]”³³. Kansas i Nebraska, zdestabilizowane w wyniku referendum ściągały osadników z całego kraju. Jego pięciu synów także ruszyło z Ohio do Kansas, aby tam się osiedlić i ratować je od „grzechu niewolnictwa”³⁴. W czerwcu 1855 sam Brown przekroczył granicę terytorium, jadąc na wozie pełnym broni. Już na miejscu, pomagał swoim synom i wyrastał na lokalnego lidera ruchu abolicjonistycznego na północy Terytorium. Czas ten był wyjątkowo niespokojny – Kansas stało się preludium do wojny secesyjnej, a spalenie i zniszczenie Lawrence w maju 1856 roku, stało się bardzo wymownym znakiem nadciągających wydarzeń. Ten atak zwolenników niewolnictwa, stał się dla Johna Browna impulsem do zdecydowanego działania. W odwecie za *Sack of Lawrence*, Brown wraz z siedmioma towarzyszami przeprowadził brutalny najazd w Pottawatomie Valley, podczas którego zamordowano pięciu proniewolniczych osadników. Ofiary ataku były rzekomo bezpośrednio odpowiedzialne za wcześniejsze akty przemocy wobec społeczności Lawrence. Choć czyn ten budził kontrowersje już w chwili jego dokonania, do dziś nie istnieje pełna zgodność co do jego przebiegu. Brak procesu sądowego³⁵, Kansas w stanie quasi-wojny domowej i sprzeczne relacje świadków sprawiają, że wydarzenia z ostatnich dni maja 1856 pozostają wyjątkowo niejasne.

³⁰ W.E.B. Du Bois, *John Brown*, s. 55–67.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, s. 47.

³³ F. B. Sanborn, *op. cit.*, s. 191.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ J. M. McPherson, *Battle Cry of Freedom: Historia wojny secesyjnej*, Napoleon V, Oświęcim 2020, s. 145–146.

Działania Browna znacząco zaostryły napięcia lokalne, prowadząc do eskalacji konfliktu na terytorium Kansas. Jeszcze w tym samym roku doszło do regularnych walk, m.in. w Osawatomie, pod Black Jack i Palmyrą. W odpowiedzi na akcje abolicjonistów Henry Clay Pete – przedsiębiorca i działacz proniewolniczy – skontaktował się z Johnem W. Reidem, który poprowadził przeciwko Brownowi oddział liczący ponad trzystu *border ruffians*. Siły Browna, liczące wówczas nie więcej niż 40 osób, zostały pokonane, jednak sam fakt stawienia zbrojnego oporu miał wymiar symboliczny.

Starcia te ukazały zmianę charakteru sporu o niewolnictwo – z debaty ideologicznej przekształcał się on w konflikt zbrojny, choć na razie istniejący jedynie na peryferiach kraju. Pochodzący z Missouri Benjamin F. Stringfellow, wypowiadał się w tych słowach o Kansas: „Mówię wam: szukajcie każdego łajdaka, który choćby w najmniejszym stopniu jest skażony poglądami Partii Wolnej Ziemi lub abolicjonizmem, i wyćpiecie go. [...] Tym, którzy mają wyrzuty sumienia z powodu łamania prawa – stanowego czy federalnego – mówię: nadszedł czas, by zignorować takie ograniczenia, bo wasze prawa i własność są zagrożone. Radzę każdemu z osobna wkroczyć do każdego okręgu wyborczego w Kansas, wbrew Reederowi i jego plugawym siepaczom, i głosować z nożem Bowie i rewolwerem w ręku. Nie wykazujcie i nie oczekujcie litości – nasza sprawa tego wymaga. Wystarczy, że interes posiadaczy niewolników tego wymaga [...]. Pamiętajcie: niewolnictwo jest ustanowione wszędzie tam, gdzie nie jest zakazane”³⁶.

Mimo wyjątkowej zaciekłości Południa, abolicjoniści odpowiadali siłą na przemoc z ich strony. Ostatecznie w 1859 roku Terytoria Kansas i Nebraska uzyskały status wolnych. „Wszystko jest stracone”³⁷ – pisały południowe gazety. Z perspektywy historycznej wydarzenia te należy interpretować jako punkt zwrotny. Walki w Kansas zapowiadały nadchodzącą wojnę secesyjną. Konflikt o niewolnictwo, dotychczas toczony na poziomie legislacyjnym, gdzieś w gabinetach polityków, coraz wyraźniej przybierał formę walki i zaczynał dotyczyć zwykłych mieszkańców USA. Kryzys moralny i polityczny przybierał na sile. Co znamienne, prawo federalne w dalszym ciągu chroniło system niewolnictwa i jego zwolenników.

John Brown także radykalizował się coraz bardziej. Wierzył w wyższość prawa naturalnego i Bożego nad prawem stanowionym, ponieważ – jak słusznie zakładał – prawo to krzywdzi ludzi. Podczas spotkania z Frederickiem Douglasssem w 1847, Brown przedstawił mu swój plan zbrojnej walki z niewolnictwem, który zaczął realizować dwanaście lat później. Opowiedział o tym, że chciałby, aby pasmo Alleghenów stało się miejscem początku oporu. John Brown założył sobie zebranie 25 mężczyzn i podzielenie ich na piętki, które rozpoczną walkę partyzancką w Wirginii, zwracając uciśnionych przeciwko swoim panom. Chodziło mu o przywrócenie naturalnego porządku świata, który kreowała Biblia³⁸.

³⁶ B. F. Stringfellow, *Speech at St. Joseph*, 1855, [w:] <http://www.thecivilwar.museum/index.php?page=benjamin-f-stringfellow> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

³⁷ S.C. Gwynne, *Wrzask rebeliantów: historia geniusza wojny secesyjnej*, tłum. J. Dzierżowski, Wydawnictwo Czarne, 2014, s. 30–41.

³⁸ W.E.B. Du Bois, *op. cit.*, s. 348.

W 1858 Brown przygotował dokument nazwany *Provisional Constitution and Ordinances for the people of the United States*. Najważniejszym jego fragmentem jest preambuła, wyrażająca dokładnie jego sposób myślenia: „Ponieważ niewolnictwo, przez cały czas swojego istnienia w Stanach Zjednoczonych, jest niczym innym jak najbardziej barbarzyńską, nieprovokowaną i nieusprawiedliwioną wojną jednej części obywateli przeciwko innej [...], my, obywatele Stanów Zjednoczonych oraz uciskani ludzie, którzy na mocy niedawnej decyzji Sądu Najwyższego zostali uznani za nieposiadających żadnych praw [...], ustanawiamy dla siebie następującą Tymczasową Konstytucję i Zarządzenia, by skuteczniej chronić nasze osoby, miennie, życie i wolność oraz by regulować nasze działania”³⁹.

Równolegle wysłał do Harpers Ferry Johna Edwina Cooka, aby wynajął Kennedy Farm. Cook rozpoczął konspirację, poznał nawet jednego z potomków Waszyngtona oraz ożenił się. Nikt nie spodziewał się, że ten otwarty i poczciwy człowiek współpracuje z Brownem, który już wtedy był postacią dość znaną i wspieraną przez Secret Six.

Podbudowany ideologicznie atak na Harpers Ferry rozpoczął się późnym wieczorem, w niedzielę 16 października 1859. Nie będę koncentrować się na przebiegu, ponieważ jest on już dokładnie opisany w wielu publikacjach, a jedną z podstawowych pozycji do analizy tego tematu jest *Captain John Brown and Harper's Ferry: the story of the raid and the old fire engine house known as John Brown's fort* z 1930 autorstwa Boyda B. Stutlera.

Warto jednak zaznaczyć, że podczas samego ataku miały miejsce dwa kluczowe wydarzenia. Jednym z nich było przypadkowe zabicie Haywooda Shepherd'a, wolnego czarnoskórego pracownika kolei Baltimore & Ohio, które stało się fundamentem jednej z najwcześniejszych prób budowania czarnej legendy Johna Browna. Fakt, że pierwszą ofiarą jego powstania był Afroamerykanin, został przez propagandę Południa wykorzystany do przedstawiania Browna jako nie wyzwoliciela, lecz wroga. Symbolicznym wyrazem tej narracji jest pomnik Haywooda Shepherd'a w Harpers Ferry, wzniesiony w 1931 roku przez organizację Sons of Confederate Veterans⁴⁰. Pomnik ukazuje Shepherd'a jako lojalnego i „dobrego” czarnoskórego obywatela – przeciwstawionego „fanatyzmowi” Browna. Jest to typowy przykład reinterpretacji historii zgodnie z narracją *lost cause*, której celem jest usprawiedliwienie niewolnictwa. Co ciekawe na pomniku widnieje napis „Hayward”, a nie „Haywood”. Błąd w imieniu ofiary jeszcze bardziej wskazuje na fakt, że SCV chodziło o ideę, a nie człowieka.

Prawdopodobnie w nocy z 17 na 18 października, broniąc siebie i pozostałych powstańców w Engine House, John Brown uświadomił sobie, że jego czyn wkrótce nabierze znaczenia symbolicznego. Zrozumiał, że jego śmierć może mieć większą siłę oddziaływania niż dalszy opór – męczeństwo mogło przekształcić się w zwycięstwo moralne⁴¹. Rozpoczął się jego ostatni bój, z góry skazany na klęskę, choć dowodzący siłami federalnymi sprowadzonymi do Harpers Ferry – Robert E. Lee

³⁹ J. Brown, *Provisional Constitution and Ordinances...*, s. 1. [tłum. własne]

⁴⁰ Mowa tu o Shepherd's Monument, który do dziś znajduje się w Harpers Ferry.

⁴¹ J. A. Noyalas, *John Brown's 'Soul Is Still Marching On'*, „Slavery and Freedom in the Shenandoah Valley during the Civil War Era”, University Press of Florida, 2021.

i J.E.B. Stuart – wciąż oferowali mu możliwość poddania się i negocjacji. Brown, mimo śmierci swojego syna, odmówił kapitulacji i postanowił walczyć do końca. Ostatecznie, 18 października, oddział marines zdołał wyważyć drzwi i wkroczyć do wnętrza budynku, który później zyskał miano „fortu Johna Browna”, a on sam ranny cięciem szabli padł na ziemię. Rana nie była jednak śmiertelna.

Sześć tygodni procesu Browna wywołało skandal w całych Stanach Zjednoczonych. Nawet obrońca abolicjonisty – Samuel Chilton postanowił zastosować taktykę, polegającą na przedstawieniu Browna jako człowieka niepczytalnego. „Śmieszny nonsens – dzikie, chimeryczne wymysły, [które] mogły zostać stworzone tylko przez ludzi o nieźrównoważonych umysłach”⁴² – tak wyrażał się o *Provisional Constitution*. Walka w Kansas, w warunkach quasi-wojny domowej była kontrowersyjna, ale zabijanie mieszkańców Harpers Ferry, zaledwie 120 kilometrów od stolicy – godne potępienia. Pani Mahala Doyle (pamiętająca jeszcze wydarzenia z Kansas) napisała do Browna w liście „Chociaż zemsta [na Panu] nie należy do mnie, przyznaję, że czuję satysfakcję, słysząc, że został Pan powstrzymany w swoim diabelskim procederze w Harpers Ferry”⁴³. Było to jawne wyrażenie ulgi z powodu zakończenia działań Browna. *Petersburg Express* natomiast określił abolicjonizm chorobą, która nęka kraj, a w 1861 w *Southern Confederacy* otwarcie pisano o północnej agresji⁴⁴. Jednak pod tym całym szaleństwem kryło się coś więcej – męczeństwo i przekaz, na który nie zdobył się wcześniej żaden biały Amerykanin.

„Gdybym w ten sposób wstawił się za Bogatymi, Potężnymi, Inteligentnymi, tak zwanymi Wielkimi – lub za [...] kimkolwiek z tej klasy – i poniósł w tej sprawie takie cierpienia i ofiary jak teraz, wszystko byłoby w porządku. Każdy człowiek w tym sądzie uznałby to za czyn godny nagrody, a nie kary. Ten sąd uznaje również, jak sądzę, ważność PRAWA BOŻEGO. Widziałem, jak całowano księgę – przypuszczam, że była to BIBLIA, albo przynajmniej NOWY TESTAMENT – który uczy mnie, że: „Wszystko więc, co będzie chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie.” [...] Nie czyniłem zła, lecz DOBRO. A jeśli uzna się za konieczne, bym oddał życie dla urzeczywistnienia sprawiedliwości i BY MOJA KREW ZMIESZAŁA SIĘ Z KRWIĄ MOICH DZIECI oraz z krwią milionów w tym niewolniczym kraju, w którym wolności są deptane przez niegodziwe, okrutne i niesprawiedliwe prawa – to mówię: NIECH TAK SIĘ STANIE”⁴⁵.

Ta mowa wygłoszona 2 listopada 1859 roku przez Johna Browna przedstawiała go – wbrew temu, co powszechnie sądzono – nie jako szaleńca, lecz jako zupełnie poczytalnego człowieka, w pełnym zdrowiu, który wkrótce ma odejść do

⁴² W. M., *The Life, trial, and execution of Captain John Brown, known as „Old Brown of Ossawatimie” with a full account of the attempted insurrection at Harper’s Ferry*, New York, Robert M. De Witt, Publisher, 1859, s. 90, [w:] <https://www.loc.gov/resource/lst.021/?sp=1> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁴³ M. Doyle, *Mahala Doyle to John Brown*, Chattanooga, Tennessee, 20 November 1859, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/sites/default/files/inline-pdfs/T-07590.pdf> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁴⁴ Southern Confederacy, Atlanta, 13 sierpnia 1861 r., [w:] <https://gahistoricnewspapers.galileo.usg.edu/lccn/sn82014677/1861-08-13/ed-1/seq-2/> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁴⁵ J. Brown, *Address of John Brown to the Virginia Court*, 2 listopada 1859, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/sites/default/files/inline-pdfs/t-05508-051.pdf> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

wieczności⁴⁶. 2 grudnia 1859 roku wykonano wyrok śmierci, który jednak zapadł na długo przed jego oficjalnym wydaniem. Brown przez swoje poglądy stał się zagrożeniem nie tylko dla Południa, lecz całych Stanów Zjednoczonych. „[...] spróbują wziąć nas w jarzmo i tym samym podpuszczą naszych niewolników do powstania, w którym rodziny nasze wymordowane zostaną bez krzty miłosierdzia [...]”⁴⁷ – pisał w liście do siostrzeńca Thomas Jackson.

Miał podstawy, aby tak myśleć, ponieważ miejsce pochówku Johna Browna, North Elba (Nowy Jork), niemal od razu stało się miejscem pielgrzymek abolicjonistów, wolnych czarnoskórych i byłych niewolników. Brown nie był epizodem, lecz przesłaniem, które wkrótce miało stać się nieśmiertelne za sprawą gazet i utworów na jego cześć. Na Południe padł strach, czy wśród tych oplakujących Browna mas nie znajdą się naśladowcy. Męczeństwo stało się symbolem walki o równość, a ostatnie słowa – „Ja, John Brown, jestem całkowicie pewien, że zbrodnie tego winnego kraju nigdy nie zostaną zmasane inaczej, jak tylko przez rozlew krwi...”⁴⁸ proroctwem w kontekście nadchodzącej wojny secesyjnej. Harpers Ferry stało się zagrożeniem i czynnikiem rozpadu Unii⁴⁹. Świadomość tych wydarzeń, była bardzo głęboka wśród społeczeństwa. Oczywiście jest, że czyn Browna został zdecydowanie potępiony na Południu. Początkowo na Północy nie było lepiej – zdecydowana większość republikanów – w tym Abraham Lincoln – chciała się od niego zupełnie odciąć. „Zarzućcie nam, że wzniecemy bunt wśród waszych niewolników. Zaprzeczamy temu; co macie na dowód? Harpers Ferry! Johna Browna! John Brown nie był republikaninem; i nie zdołaliście powiązać ani jednego republikanina z jego przedsięwzięciem w Harper’s Ferry!”⁵⁰. To słowa, które przedstawił w swojej mowie w Cooper Institute. W podobnym tonie wyrażał się Garrison, przynajmniej w listopadzie 1859 roku. W 1860 był już znacznie przychylniejszy staremu Brownowi. Uznał nawet, że jeśli Waszyngton był usprawiedliwiony w swoim czynie, to Brown był także. Kolejni publicyści zgadzali się z Brownem, a *The Liberator* opublikował jego mowę z 2 listopada 1859 na pierwszej stronie z obszernym komentarzem.

Brown dla wielu w ciągu kilku miesięcy stał się bohaterem. Był to absolutny przełom w myśleniu, otwarty sprzeciw wobec ludzi pokroju Jeffersona Daviesa, Jamesa Hammonda, George’a Fitzhugha, Alexandra Stephensa i wielu innych. Jego echa najlepiej widać w pierwszym roku wojny secesyjnej – konflikt ten, choć początkowo dotyczył jedynie kwestii zachowania Unii, bardzo szybko przyjął formę walki o wolność. Frederick Douglass pisał: „On [John Brown] był z żołnierzami podczas tej wojny, widziano go przy każdym ognisku obozowym, a nasi chłopcy parli naprzód ku zwycięstwu i wolności, stawiając kroki w rytm *dostojnego marszu*

⁴⁶ M.A. Jackson, *Memoirs of Stonewall Jackson*, Louisville, Kentucky: The Prentice Press, 1895, pg. 115–143, https://ia800608.us.archive.org/23/items/memstonewall00jackrich/memstonewall00_jackrich.pdf (dostęp 24.05.2025).

⁴⁷ S.C. Gwynne, *op. cit.*, s. 39.

⁴⁸ F.B. Sanborn, *op. cit.*, s. 620.

⁴⁹ Richmond Enquirer, 21 października 1859, [w:] <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn84024735/1859-10-21/ed-1/seq-1/> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

⁵⁰ A. Lincoln, *Cooper Union Address*, 27 lutego 1860, [w:] <https://teachingamericanhistory.org/document/address-at-cooper-institute/> [tłum. własne] (dostęp 24.05.2025).

starego Johna Browna [...]”⁵¹. Bez wątplenia Douglass się nie mylił. Myśl Browna, czy też szerzej – abolicjonistów, była obecna wśród żołnierzy Unii, z których choć większość nigdy wcześniej nie była na Południu, ani nie miała bezpośredniej styczności z instytucją niewolnictwa, to jednak wyrażała swój żal do niesprawiedliwego systemu i czciła „pocziwego, starego Browna”.

Już latem 1861 wyruszający na wojnę 12. Pułk Piechoty z Massachusetts, marszerując przez Boston śpiewał, cytowany przed wstępem utworu, *John's Brown Body*. Za sprawą pisarki Julii W. Howe (w zmienionej wersji) stał się wkrótce hymnem wszystkich zwolenników Unii. Jego najważniejszy fragment, to trzy wersy:

„In the beauty of the lilies Christ was born across the sea,
With a glory in His bosom that transfigures you and me:
As He died to make men holy, let us die to make men free”⁵².

W tych słowach – choć spisanych po śmierci Browna – wyrażał się najszlachetniejszy element jego myśli⁵³, przekonanie, że wolność i równość wszystkich ludzi są nadrzędnymi wartościami, co wcale nie było tak oczywiste w połowie XIX wieku. Społeczeństwo amerykańskie zaczęło w pełni rozumieć ten przekaz dopiero po jego śmierci, tym bardziej gdy jesienią 1862 Abraham Lincoln obiecał uwolnić wszystkich czarnoskórych, którzy znajdą się na terytoriach objętych władzą rządu federalnego. Od 1 stycznia 1863 *Emancipation Proclamation* była obowiązującą ustawą.

Nie ulega jednak wątpliwości, że to właśnie Brown nadał abolicjonizmowi nowy wymiar — wymiar pilności, bezkompromisowości i gotowości do natychmiastowego działania, nawet za cenę własnego życia. Ten człowiek był zarazem odpowiedzią na kryzys polityczny lat 50. XIX wieku i impulsem do jego pogłębienia poprzez działania w Kansas i Harpers Ferry, które to przekształciło się w moralny manifest. Manifest głoszący, że prawo Boże i prawo naturalne mają wyższość nad prawem stanowionym, jeśli to ostatnie służy podtrzymywaniu niesprawiedliwości.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Fugitive Slave Bill*, 1850, [w:] <https://daily.jstor.org/the-fugitive-slave-act-of-1850-annotated/>
Richmond Enquirer, 21 października 1859, [w:] <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn84024735/1859-10-21/ed-1/seq-1/>
Southern Confederacy, Atlanta, 13 sierpnia 1861, [w:] <https://gahistoricnewspapers.galileo.usg.edu/lccn/sn82014677/1861-08-13/ed-1/seq-2/>
Abraham Lincoln, *Cooper Union Address*, 27 lutego 1860, [w:] <https://teachingamericanhistory.org/document/address-at-cooper-institute/>

⁵¹ F. Douglass, *Democrat and Chronicle*, 27 stycznia 1874, s. 4. Dostęp 24.05.2025. <https://www.newspapers.com/article/democrat-and-chronicle-democrat-chronicle/22594248/> [tłum. własne]

⁵² Harriet Stowe, *Battle Hymn of the Republic*, 1861, [w:] <https://www.loc.gov/collections/patriotic-melodies/articles-and-essays/battle-hymn-of-the-republic/> (dostęp 24.05.2025).

⁵³ B. McGinty, *John Brown's Trial*, Harvard University Press, Cambridge 2009, s. 267–269.

- Abraham Lincoln, *House Divided*, 1857, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/history-resources/spotlight-primary-source/house-divided-speech-ca-1857-1858>
- Benjamin Franklin Stringfellow, *Speech at St. Joseph*, 1855, [w:] <http://www.thecivilwarmuse.com/index.php?page=benjamin-f-stringfellow>
- Daniel Webster Wilder, *The Annals of Kansas. New edition 1541-1885*. Topeka, Kansas: T. Dwight Thacher, Kansas Publishing House, 1886, [w:] <https://archive.org/details/annalsofkansas00wild/mode/2up>
- Frederick Douglass, *Democrat and Chronicle*, 27 stycznia 1874, [w:] <https://www.newspapers.com/article/democrat-and-chronicle-democrat-chroni/22594248/>
- Franklin Benjamin Sanborn, *John Brown, Liberator of Kansas and Virginia. Life and Letters*. Cedar Rapids, Iowa: The Torch Press, 1910, [w:] <https://tile.loc.gov/storage-services/public/gdcmass-bookdig/johnbrownliberat00sanb/johnbrownliberat00sanb.pdf>
- George Fitzhugh, *Sociology for the South, or the Failure of Free Society*. Richmond, Virginia: A. Morris Publisher, 1854, [w:] https://books.google.pl/books?id=HjJLAAAAYAAJ&printsec=frontcover&source=gb_s_atb&redir_esc=y#v=onepage&q=child&f=false
- Harriet Beecher Stowe, *Battle Hymn of the Republic*, 1861, [w:] <https://www.loc.gov/collections/patriotic-melodies/articles-and-essays/battle-hymn-of-the-republic/>
- James Henry Hammond, *Mud Sill Speech*. Waszyngton, 4 marca 1858, [w:] <https://teachingamericanhistory.org/document/mud-sill-speech/>
- John Brown, *Address of John Brown to the Virginia Court*, 2 listopada 1859, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/sites/default/files/inline-pdfs/t-05508-051.pdf>
- John Brown, *Provisional Constitution and Ordinances for the People of the United States*, 1858, [w:] <https://www.docsteach.org/documents/document/provisional-constitution-and-ordinances-for-the-people-of-the-united-states-written-by-john-brown>
- Mahala Doyle, *Mahala Doyle to John Brown*, Chattanooga, Tennessee, 20 listopada 1859, [w:] <https://www.gilderlehrman.org/sites/default/files/inline-pdfs/T-07590.pdf>
- Mary Anna Jackson, *Memoirs of Stonewall Jackson*. Louisville, Kentucky: The Prentice Press, 1895, [w:] <https://ia800608.us.archive.org/23/items/memstonewall00jackrich/memstonewall00jackrich.pdf>
- Ralph Waldo Emerson, *Journals of Ralph Waldo Emerson with Annotations*, red. Edward Waldo Emerson i Waldo Emerson Forbes. Boston and New York: Houghton and Mifflin Co., 1908, [w:] <https://archive.org/details/cu31924021990282/mode/2up>
- Wendell Phillips Garrison, *William Lloyd Garrison, 1805-1879: The Story of His Life Told by His Children*. Boston, New York: Houghton, Mifflin and Company, 1895, [w:] <https://archive.org/details/williamlloydgarr0003garr/mode/2up>
- Wilbur Henry Siebert, *Underground Routes to Canada. Showing the Lines of Travel of Fugitive Slaves*. Gloucester, Mass., 1898, [w:] <https://archive.org/details/x998758238805867>
- William Lloyd Garrison, *The Liberator*, 1 stycznia 1831, [w:] <https://fair-use.org/the-liberator/1831/01/01/the-liberator-01-01.pdf>
- William Lloyd Garrison, *The Liberator*, 21 października 1859, [w:] <https://www.digitalcommonwealth.org/search/commonwealth:5h742m22k>
- W. M., *The Life, Trial, and Execution of Captain John Brown, Known as 'Old Brown of Ossawatimie'*. New York: Robert M. De Witt, Publisher, 1859, [w:] <https://www.loc.gov/resource/llst.021/?sp=1>

OPRACOWANIA

- Archer Jules, *Angry Abolitionist: William Lloyd Garrison*, Julian Messner, New York 1969.
- Barkley Jenifer L., *The Mark of Slavery: Disability, Race, and Gender in Antebellum America*, University of Illinois Press, Urbana. Illinois 2021.
- Caccamo James F., *The Story of Hudson, Ohio*. Hudson, Friends of the Hudson Library Inc., Ohio 1995.
- Childers Jay P., Corrigan Lisa M., *The Racial Shock of Abolitionist John Brown*, „The Quarterly Journal of Speech”, 2023, vol. 109, s. 254-275.
- Douglass Frederick, *Life and Times of Frederick Douglass*, Park Publishing Co., Hartford. Connecticut 1881, [w:] <https://www.gutenberg.org/ebooks/71893>
- Du Bois William Edward Burghardt, *John Brown*, George W. Jacobs & Co., Philadelphia 1909, s. 26, [w:] <https://cominsitu.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/02/w-e-b-du-bois-john-brown.pdf>

- Gwynne Samuel C., *Wrzask rebeliantów: historia geniusza wojny secesyjnej*, tłum. Jan Dzierzgowski, Wydawnictwo Czarne, 2014.
- McGary Howard, Lawson Bill E., *Between Slavery and Freedom: Philosophy and American Slavery*, Indiana University Press, Bloomington 1992.
- McGinty Brian, *John Brown's Trial*, Harvard University Press, Cambridge 2009.
- McPherson James M., *Battle Cry of Freedom. Historia wojny secesyjnej*, Napoleon V, Oświęcim 2020.
- Noyalas Jonathan A., *John Brown's 'Soul Is Still Marching On*, w: *Slavery and Freedom in the Shenandoah Valley during the Civil War Era*, University Press of Florida, 2021.
- Oates Stephen Baery, *Lincoln*, tłum. Michał Ronikier, PIW, Warszawa 1990.
- Reynolds David S., *John Brown, Abolitionist: The Man, Who Killed, Sparked the Civil War and Seeded Civil Rights*. Alfred A. Knopf, New York, 2005.

